

DONE MILIAGA KUKULLAKOA ETA EUSKARA

Euskaltzaindian sartzean Alfonso Irigoyen euskaltzainak Done Miliaga Kukullakoan, 1974-garreneko ekainaren 15-ean, euskal glosen mila urte betetzea ospaturik, eginikako hitzaldia eta Aita Luis Villasante euskaltzainburuaren erantzuna.

Agur Logroño-ko Diputazioaren izenean etorri zaren Fernández Sevilla buruzagi ordeko jauna, agur **Instituto de Estudios Riojanos**-en zuzendari zaren Rodríguez Maimón jauna eta Institutio berean zuzendari ordeko zaren Escudero Ortuno jauna, agur Donemiliaga-ko Monasterio honetan Aita nagusi zaren Rafael Euba agustino rekoletoen ordeakoa eta ni bezala bizkaitarra, agur Euskaltzaindiko kideok eta agur hemen bildu zareten jaun eta andre guztiok:

Sarrera hitzaldi honen gaia egun hementxe bertan gogoratzen dugun lehen euskal-frase izkribatuen mila urte betetzeak berez dakarrena da. Euskal fraseok Done Miliaga Kukullakoari lotuak daude, zeren bertako esku-izkribu batean agertzen diren bi glosa baitira. Delako esku-izkribu horrek Done Miliaga Kukullako 60 numeroa darama eta egun Madrileko **Academia de la Historia**-ren bibliotekan dago. X mendearen erdi aldera edo ezarri daiteke haren jatorria. Erdarazkoekin batera Menendez Pidal-ek argitaratu zituen (1) euskerazko glosak ere.

(1) R. Menendez Pidal, *Orígenes del español*, Madrid 1968 (seigarren edizioa), 1-9 orr.

Egun euskal glosen oroitarri bat ipintzen dugu hemen erdarazkoenaren ondoan eta gogora ekarriko digu luzaro lehenago euskaldunak hemen ere bazirela eta nola bizi ziren eta bertan noiz finkatuak ziren jakiteko gogoaz biztuko digu. Egun eni dagokit hortaz zerbait mintzatzea. Hala ere ene hitzak esan ondoren oraindik bide zabala geldituko da geroko eta bestek aukera hobea izango du agian nik neuk ez dakizkidan gauzak aurkitzeko eta esateko. Hala espero dut.

Done Miliaga Kukullakoaren kristau tradizioak Done Milia berberaren denboran du erroa, VI mendean. Haren bizitza anakoreta eta fraile gisa iragan zen. Momentu honetan bertan ni neu hizlari eta zuek entzule zaude ten goiko aldean dugu, hain zuzen ere, bera bizi izan zen lekuko eleiza zaharra, **Monasterio de Suso** deitua.

Bere biografoak dionez (2) **Felice** izeneko gizon santuagana joan zen (**dictauerat ei fama esse quendam heremitam nomine Felicem, 9,II**), Bilbio-ko gazteluan bizi zena (**qui tunc morabatur in castellum Bilibium, 9,II**), eta ikasle gisa bere mendean gogoz egon omen zen eta gero bere sorterrira itzulirik, Bertzeo-tik ez urrun (**ac sic uenit haud procul a uilla Vergegio, ubi nunc eius habetur corpusculum gloriosum, 10,III**), ia berrogei urte egin zituen basamortuan (3). Geroago Bertzeo-ko eleizaren kargu eman zion Didimo Tarazona-ko apezpikuak eta eleizaren ondasunak zabaltasun handiz erabiltzen baitzituen eta gutxitzera baitzetozten, zuzenbide osoz jokatzeko bazuen ere, eleiz gizon eta Tarazona-ko apezpikua- ren kontra jartzera heldu zen, sozial eremuan sortzen baitzuen aldakuntza dudarik gabe. Horregatik kargua utzi behar izan zuen eta hona

(2) L. Vazquez de Parga, *Sancti Braulionis Caesaraugustani episcopi Vita S. Aemiliani*, Madrid 1943. Edizio egilearen sarrera hitzak ditu. VI-VII mendean bizi izan zen San Braulio. Fray Toribio Minguella, O.A.R.-ren itzulpena argitaratu eman da oraintsu: *San Millán de la Cogolla en su centenario (473-1973)*, Logroño 1974, 19-51 orr.

(3) Seguru asko Haro ondoan zegoen Bilbio. Ikus Baudouin de Gaiffier "La controverse au sujet de la patrie de S. Emilien de la Cogolla", *Analecta Bollandiana*, t. LI (1933), fasc. 3-4, 293-317 orr.

Toponimo hori 1080-garren urtean aipatzen da Donemiliaga-ko Kartularioan: *... in illo flumine Tirone, et cum tali usu ut unus asinus aure curtus de illo monasterio vadat et veniat cotidie ad montes de Belibio (sic) ad ligna ducenda* (1080, C. SMillán, dok. 244). Ikus D. Luciano Serrano, O.S.B., *Cartulario de San Millán de la Cogolla*, Madrid 1930.

Bertzeo, ordea, *Berceia* bezala agertzen da Donemiliaga-ko Kartularioan: *in loco qui dicitur Berceia* (1009, C. SMillán, dok. 74) Ez al da alternantzia berbera *Gorbele* (Bizkaiko Arratian), gaztelaniaz "Gorbea", *Gorbéjije* (Aulesti) eta *Gorbéjjo* (Lekeitio) mendi izen ezagunaren formen artean gertatzen dena?

baztertu zen. Eleizaren jerarkiaren itzal urbilekotik alde egin behar izan zuen. Garai haretan seguru asko Toledo-ko erresumak zeharo menderatzen ez zuen lekua zen bizi zena eta Kantabria deitzera heldu zen. Deitzera heldu zela diot, ez baitzen erromatarren garai klasikoko kantabroen eremua. Askozaz geroago Euskal Herriari ere, erdaraz eta Euskal Herrian bertan, hala deitzen zitzaiola badakigu eta hortaz zenbait mito zabalduak ziren. Hala Done Milia kantabroen kristautzaile bezala agertzen da (4).

Done Miliaren biografoak dio hil baino ia urte bete lehenago bisigotoak Kantabria atakatuko zutela errebelatu zitzaiola eta mandatar bat bidalirik Senatua Bazko egunerako bil zedin agindu zuela eta hala egin zela merkatu egunean. Errebelatu zitzaiona adierazi omen zien eta beren bekatu larri askorengatik penitentzia egiteko predikatzen omen die (**narrat, ille quod uiderat: scelera eorum, caedes, furta. incesta, uiolentias, caeteraque uitia increpat, 33, XXVI**). Eta orok entzun omen zion erresetoz, baina batek zahartzaroan txotxintzen hasia zegoela esan omen zion eta ziona bere buruan sentituko zuela erantzun omen zion santuak eta gero hala gertatu omen zen eta Leovigildo-ren ezpata zorrotzaren azpian hil, beste asko bezala, damutu ez zirelako beren egintza gaiztoez.

Done Miliaren garaian alderdi hauetako lurretan bizi zen jendeak erabiltzen zuen hizkuntzaz, latinaz gainera, alegia, besterik erabiltzen bazen, izkribu zaharretan ez da ezer agertzen. Done Miliak, artzaina zen bera, ez omen zuen buruz ikasi VIII salmoraino doi doi baino, eta badirudi latina irakurtzea nekoso egiten zitzaiola. Erromatarren garaikorik ere ez dakigu zehatz eta mehatz. Dena dela Inperioaren azken aldian eta baita Done Miliaren garaian ere latinfundismoa zen nagusi eta hori nolabait, neurri batean bederen, erromanizazioaren seinalea da. Izan ere Burdigala-tik Asturica-ra zihoan galtzadaren behean egonik, erromatarrek bide horretan muga gisako zerbait egin zutela, haiek zituzten indar armatuen behean

(4) Cf. A. Barbero y M. Vigil, *Sobre los orígenes sociales de la Reconquista*, Barcelona 1974, "La organización social de los cántabros y sus transformaciones en relación con los orígenes de la Reconquista" titulua duen kapitulua. 188-garren orrialdean dio: "Junto a" los "testimonios de las épocas tardorromana y visigoda que atestiguan la perduración del paganismo, existen pruebas literarias y arqueológicas que señalan la presencia de monjes establecidos en la región de los cántabros en la época visigoda. Por las fuentes literarias se sabe que la parte meridional y oriental de estos territorios comenzó a ser cristianizada en el último tercio del siglo VI por obra fundamentalmente de San Emiliano, cuyo culto perduraria en la época medieval bajo la advocación de San Millán".

gertatzen da. Hala ere, Este alderago, IV mendearen azken urteetan, Kalagurri hiriari oso lotua eta agian bertan jaioa zen Prudentzio latin izkribatzaile kristauak Ebro ibaiari "Vasco Hiberus" deitzen dio, lehen aipatu dugun galtzadatik askozaz beherago egon arren Kalagurri ondotik doan ibai ezaguna (5). Dena dela X mendean Nafarroaren eskuetan agertzen dira lurraldeok Gaztelaren alderdira XI mendean erori baino lehen eta erregeen bizilekua Najera zen. Ondoan badago **Uruñuela** izeneko herri bat ere, **Uruña**-ren erdal diminutiboa noski. Arabeak bisigotoen mugak mantendu zituzten gutxi gora behera eta alderdi hori ez zen gehiegi arabe bihurtu (6).

Bisigotoek Suintilla-ren garaian Olite ipini zuten muga bezala euskaldunen (baskoien) Ebro ibarraren arripatzeari kontra egiteko eta oso berandurarte euskararen muga ere inguru horretan ibili da, askozaz geroago, XII mendean Nafarroako erregeak ego alderago arabeei Tuterako lurra arripatu bazien ere (7). Baina Este alderdian ezarrikako Vitoriano ez dirudi egiazko muga gertatu zenik, zeren non zegoen finkatzea ere ez baita posible izan historiarientzat eta euskaldunak Ebro ibaiaren ego aldean agertzen baitira geroago.

Egia esateko Done Miliaga Kukullako glosak Nafarroako erregeak nagusi ziren garaioak dira. Apurtxo bat gerotxoago, 1134 urtea baino lehen, etorri zen Santiago Konpostelakora bidean **Codex Calixtinus**-en euskaldunetikiko testoa izkribatu zuen errumesa, agian Aimeric Picaud de Parthenay-

(5) Peristephanon 2, 537. *Obras completas*, Madrid 1950. Funtsean I. Bergmann-en edizioa segitzen du. (*Aurelii Prudentii Clementis Carmina*, CSEL, 61, Vindobonae 1926).

(6) Cf. José María Lacarra, *Historia Política del Reino de Navarra desde sus orígenes hasta su incorporación a Castilla*, Pamplona 1972, I, 163 orr. Hala dio: "Mayor importancia política, cultural y económica van a tener en este siglo (X) las tierras ganadas en la Rioja por Sancho Garcés I. El territorio no había llegado a islamizarse y probablemente tan sólo algunos núcleos estratégicos - Calahorra, Viguera, Nájera, etc - continuarían con una población musulmana relativamente abundante, aparte de las guarniciones de sus castillos. Pero parece que una primera medida tomada por los nuevos ocupantes fué echar a estos musulmanes del territorio y asentar pobladores cristianos. Estos procedían de todos los territorios del rey de Pamplona. En la parte más occidental parece que hubo una colonización masiva de gentes procedentes de Alava, que al instalarse en valles cerrados por el Sur, como el de Ojacastro, quedaron relativamente aislados, lo que hizo que durante varios siglos el vascuence fuese allí la lengua habitual y más extendida que el romance entre el elemento rural".

(7) Alfonso Irigoyen, "Euskal Herria eta euskara", *Lur eta gizon, Euskal Herria*, Oinati 1974, 237-241 orr.

le-Vieux. Nafartzat hartzen du lurralde hau Oka-ko oihana iragan arte. Hara hemen bere hitzak "Post terram illorum, transito nemore Oque, versus scilicet Burgas, sequitur tellus Yspanorum, Castella videlicet et campos" (8).

Ezin utz dezakegu aipatu gabe egintza jakingarri bat Merino Urrutia jaunak —egun gure artean dugu— XIII mendekoa bezala finkatu zuena. Marichalar y Manrique-ren **Historia de la Legislación**-etik bildu eta jakinerazi zuen "fazaña" batean esaten denez Oiakastrro-ko foruaren arabera bertakoek eskubidean zuten, kanpoko edo bertako bat beren arteko batekin demandan asten baldin bazen, euskaraz saiatzeko (9). Oiakastrro, daki-zuenez, ez dago hemendik urrun Oeste aldera.

Ezaguna da, beste alderdi batetik, R. Menéndez Pidal-ek argitaratu zuen mapa **El último reducto de los dialectos ibéricos** tituluarekin (10). Jakina, eremu hau barrenean sartzen du.

Done Miliaga Kukullako glosen berri emango dugu ondoren. Menéndez Pidal-ek **Orígenes del Español** (5 orr.) liburuan argitara zituen arabera emango ditugu eta 67 v. eta 68 v. folioei dagozkie:

(67 v.) **Incipiunt sermones cotidiani beati Agustini.**

Gaudeamus fratres karissimi et Deo gratias agimus, quia uos, secundum desideria nostra, jncolomes³⁰ [sanos et salbos] jnueniri me ruimur³¹ [jzioqui dugu]. Et uere fratres juste et merito³² [mondamientre)

(8) Cf. A. E. de Mañaricua "Los vascos vistos en dos momentos de su historia". Primera semana internacional de Antropología Vasca, Bilbao 1971, 263-304 orr. *Codex Calistinus* delako testoak argitaratzen ditu.

(9) José J. Bautista Merino Urrutia, *El vascuence en la Rioja y Burgos*, San Sebastian 1962, bigarren edizioa, 20-21 orr. Marichalar y Manrique-ren 273 orr., II t. 22. "De una fazanya de Don Morial Merino mayor, et del alcalde de Oia-Castro. Esto es por fazanya que el Alcalde de Oia-Castro mandó prender D. Morial que era Merino de Castiella, porque juzgara que el ome de Oia-Castro si le demandase ome de fuera de la Villa o de la Villa que el recudiese en Bascuence. Et de si sopo Don Morial en verdad, que tal fuero habian los de Oia-Castro, e mandol dexar e dexaronle luego, e que juzgase su fuero".

(10) Lehenik *Orígenes del Español* liburuan argitara zuen eta geroago zenbait eraskinekin *Toponimia prerrománica Hispana*-n, Madrid, 1968, berrargitarazioa.

pater gaudet quotiens filios suos et corpore sanos et Deo deuotos³³ [promissiones] inuenerit;... concessit³⁴ [donauit]; had quod ad profectum animarum uestrarum pertinet³⁵ [conuientet fere] deuemus caritati³⁶ [miente] uestre suggerere³⁷ [seruire]... [68 v.] Si uero, quod Deus non patiat⁴⁰ [non quieti] et mala opera exercimus⁴¹ [non sificieremus] et plus pro carnis luxuria quam pro salute anime laboramus, timeo ne quando boni christiani cum angelis acceperint uitam eternam nos, quod absit, precipitemur⁴² [guc ajutu ezdugu]⁴³ [nos nonkaigamus] Ingeenna, Non nobis sufficit⁴⁴ [non conuientet anobis] quod christianum nomen accepimus si opera christiana non facimus...

Euskarazko frase biak hauek dira: **1. jzioqui dugu; 2. guc ajutu ez dugu.**

Menendez Pidal-ek zenbait euskalzaleren eritzia ematen du frase horietaz (11) eta geroago L. Mitxelena-k berriz tratatu du gaia argibide berriak egoki emanik, ez baita gauza erraza azken eritzi seguru batera heltzea (12). Harek esanikako gauza guztiak ez ditut hona aldatuko eta jakin nahi dituenak bere liburuan topa ditzake.

Lehen frasea oraindik behar den argitasunik gabe dago, ez baita erraz, gainera, latinezko testoaren itzulpen edo argitzaile bezala hartzea.

Bigarren fraseari dagozkionetan badirudi askozaz ere emankorragoa dela Karmelo Etxegarai-k proposatu zuena oinharritzat harturik jarraitu den bidea. Baina, jakina, **aiutu ez dugu** orainaldiko berbo multzoa, sustantibo eta flexio sintetiko batez osatua, **nahi dugu** egiten den gisara, izango litzateke eta ez iraganekoa. Horrela "non nobis sufficit [non conuientet a nobis]" datorren lekuan egoki sartuko litzateke. Gainera, **guc** irakurri beharko litzateke eta ez ***gucoc**, berak nahi zuen bezala. L. Mitxelena-k ere hori uste du. Bizkaiko **aiutu** formak agian baditu Etxepare eta Leizarragaren baitan ahaideak. Berez, badirudi latinetik datorren hitza besterik

(11) *Op. cit.*, Madrid 1968, seigarren edizioa, § 97 2, p. 466-467.

(12) Luis Michelena *Textos arcaicos vascos*, Madrid 1964, 41-44 orr.

ez dela. Etxepare-k "Amorosen gaztiguya" titulua duen sortaren aurreko bertsoetan dio (13): "Ordu hartan hel çaquifat othoy ama eztia / Ararteco leyal eta neure ayutaria". **Aiutari, aiutatu, eta aiutaçale** Leizarraga-k ere erabiltzen ditu. Latinezko ***adiutatu(m)** partizipioan dute jatorria formok, gaztelaniaz "ayudado". **Aiutu**, beraz, ez da besterik **aiutatu** partizipioaren deribazio regresiboa baino, **espero, esperatu** formarena den bezala, edo **izkribu, izkribatu**-rena, edo **dei, deitu**-rena, edo **adi, aditu**-rena, edo **asmo, asmatu**-rena, edo **akabu / akabatu**-rena, edo **libro, libratu**-rena, edo **gorde, gordatu**-rena, edo **prediku, predikatu**-rena, eta abar eta abar. Horrela **espero izan, espero dut** egiten den bezala **aiutu izan** —edo behar bada **aiutu *eukhan** edo ***edun** — **aiutu dugu** egingo zen. Egia esateko, latin klasikoan, **adjutus, -a, -um** zen partizipioa, baina gugana heldu dena, ordea, **aiutatu da**, zentzu berbera duela, eta gaztelaniara **ayudado**. Halako zerbait gertatzen da **bedeinkatu** hitzarekin, latinez **benedictus, -a, -um** baitzen.

Argi dago, Mitxelena-k dion bezala, glosa egilea berdin izan zitekeela nafarra, arabarra edo errioxarra, Arabako Zigoitian R.M. Azkue-k **dut** eta horrelakoak bildu baitzituen (nik neuk ere hala zela testigantza hartu dut bertan) eta Landuchio-ren hiztegian, XVI mendean egina, Araba aldean bildurik halako formak baitatoz (14). Gauza berbera gertatzen zaio Aita Joan Batista Gamiz Sabando-ko euskal idazle XVIII mendean bizi izan zenari ere (15).

Guec formak astiro arakatzea merezi du, zeren erdararen historia-rako ere testigantza eman baitezake, eta ez bakarrik euskararenerako. Zentzu horretan **hapax** baten aurrean gaude.

Gauza probatua da **zu** forma lehenago euskaraz bigarren pertsona plurala zela, latinez **vos** zen bezala eta euskaraz **gu**, lehena, den bezala.

(13) *Linguae Vasconvm primitiae per Dominum Bernardum Dechepare Rectorem sancti michaelis veteris*. Bordelen, 1545.

(14) N. Landuchio, *Dictionarium Cantabrigiae (1562)*, San Sebastian 1958, Manuel Agud eta Luis Mitxelena-k argitaratua.

(15) J. Goikotxea Maiza eta Hendrike Knörr-ek igaz lan bana aurkeztu zuten Aita Gamiz Sabandokoaz Euskal Akademian. Oraindik argitaratu gabe daude. Geroago *Euskera*-n agertu dira (1974) 167-217 eta 218-230 orr.

Baina erdaretan **vos** tratamendu maiestatikorako erabili zen eta **nos** ere bai. Horrela singularraren balioa hartu zuten eta gaztelaniaz **vosotros** eta **nosotros** formek bete dute haien lekua. Euskaraz **zuek** eta **zuok** bilakatu da. Euskal Herri osoan, ordea, **gu** gorde egin da, Arabako Zigoitian izan ezik, R.M. Azkue-k bildu zuen bezala (16). Nik neuk ere lekuko bat aurkitu nuen Etxaguen-en igaz, bertako euskara nola zen herrian eman zezakeen lekuko bakarra: Antonio Otxoa, larogei urteko agurea, eta orain egoki datozkigun frase biok entzun nizkion: **guek etorri gara** eta **guek ein dugu**. Horrek esan nahi du **guek** berdin izan daitekeela ergatibo naiz nominatibo kasua eta ez ergatiboa bakarrik, L. Mitxelena-k biltzen duen bezala, R.M. Azkue-ren esana zentzu hestu batean harturik (Ikus 16-garren nota). Euskaldun orok dakigu **zuek** forma ere berdin izan daitekeela ergatibo naiz nominatibo kasua.

Beraz, ezin har daiteke hontzat **guek** forma, ergatibotzat bakarrik juzgaturik, Bizkaiko **geuk** berbera dela uste izatea, disimilazio desberdin eta kontrako bat dela kausa. Bide horri jarraitzen baldin badiogu berdin esan beharko genduke **zuek** eta **zeuk** edo **zeuek** formen artean jatorri berbera dagoela eta argi ikusten da azkenengook ondo bereizten direla bata bestetik baita esan nahi hutsaren aldetik ere (17).

Samuel Gili Gaya-k bere lan batean (18) **nosotros** eta **vosotros** formaren kronologia aztertzen du. Eta dio XIII eta XIV mendean kasu bat edo beste agertzen dela, XV mendeko bigarren partean ugari dela eta XVI-garrenean nagusi dela eta kontrako kasu gutxi aipa daitezkeela (19). Lehenik, **-otros** eraskina zutenak forma indartu utsak ziren komunak izatera heldu ziren arte eta ez da ahaztu behar balio enfatikoak zutela, plural eskusibozko

(16) *Diccionario Vasco-español-francés*. Bilbao 1905-6. Hala dio : "aún se usa *guek*, por lo menos como activo, sinónimo de *guk*, en el valle de Zigoitia (Alava)". Bere hitzak ez tute zeharo ukatzen pasibo bezala ere erabili daitekeenik. *Morfología Vasca*. Bilbao 1925, 433 orr. "En Guernica (B), niños que no saben bien su lengua también dicen *guek* en vez de *gu*. Si el Nos desde el encabezamiento de documentos oficiales en que vive descendiera a la conversación ordinaria y lo empleasen, por ejemplo, nuestros Excmos e Ilustrísimos Señores al tratar con nosotros, dejando el *gu* para ellos recurriríamos instintivamente a ese *guek*, como recurrieron nuestros antepasados a *zuek* para disinguirle del *zu*".

(17) Ikus L. Michelena, *Textos arcaicos vascos*, op. cit. 44 orr. eta *Fonética Histórica Vasca*, San Sebastian 1961, 92 eta 93 orr.

(18) *RFE*, XXX, 1946, "Miscelanea. Nos-otros, vos-otros", 108-117 orr.

(19) *Op. cit.*, 109 orr. Kronologia hau Gessner-ek zehatz finkatu duela dio *Das spanische Personalpronomen* lanean (ZRPPh, XVII, 1893, 3 orr.)

zentzu baten ondoan, eta enfasis hori izkribatzaile bakoitzak ematen zion arauerakoa zela. Gogoan hartu behar dugu argi egiten diguten iturri bakarrak literaturaren bidez datozkigula.

Guek eta **zuek** euskal formak, erdarazkoen parean daudela, desarroilo paralelo gisa sortu direla uste izatea arrazoizkoa dirudi. Baita erdaraz euskaraz baino lehenago hasi zela desarroiloa uste izatea ere, oso fenomeno zabala denez gero bigarren pertsona plurala tratamendu maiestatiko bezala erabiltzea, ingelesez ere gauza berbera gertatzen baita **you** formarekin, hizkuntza erromanikoa ez izanik ere. Dударik gabe bizitza urbanoaren bidez zabaldu zen joera hori eta euskarara kanpotik dator, euskaraz mintzatu izan direnak halako bizitza urria izan baitute historian zehar.

Zer den **gu** eta **zu** formei gehitu zaien eraskina? Dударik gabe **-otros** formaren gisako plural bat. Berdin izan daiteke **-ek** edo **-ok**, azken hau Bizkaian. Hain zuzen ere **-ok** artikulua plural urbila dugu, gradu gabeko artikuluen oposizioan dagoen artikulua plurala, lehen gradukoa edo bigarrenekoa izan daitekeena. **Zuok** forman bigarrenekoa besterik ezin izan daiteke. Cf, **gizonak** eta **gizonok**. **Gizonok** esaten dudanean ni tartean egon naiteke edo ez, **gu gizonok** izan daiteke edo **zuek gizonok** edo **zuok gizonok**. **Haiek** esaten baldin bada **gizonak** behar du nominatiboa denean eta ergatiboa denean ere bai hala erabiltzen den lekuetan. Ene ustez **-ek** ez da artikulua plural zaharra besterik eta jatorria **hek** gradu urruneko demostratibo pluralean du, **-ok** beste artikulua pluralak, urbilak alegia, beste graduko demostratiboan duen bezala bezalaxe, forma berbera dutela ergatibo nahiz nominatibo kasurako. **Hek** demostratiboa **haiek** eta halakoak baino zaharragoa da dударik gabe eta badu Erronkarin pareko forma bat: **kek**. Gauza berbera gertatzen zaio **hok** demostratiboari eta Nafarroa behean berdin izan daiteke lehen pertsona plurala nahiz bigarrena, artikulua denean gertatzen zaion bezala bezalaxe. Etxepare-ren baitan ikus daitezke halako demostratiboak XVI mendean.

Horrela esplikatzen dira urrengo testook: **desdichatu aiegui** (374 orr., hirugarren graduko demostratibo pluralari **-i** datiboaren marka ipinirik), **onegui** (386 orr., artikulua plural gradu gabekoari **-i** datiboa gehitirik), **Ebreoegui** (386 orr., berdin), **Christio fielogui** eta abar, ikus Manuel de Lecuona, "Textos Vascos del siglo XVIII, en Tierra de Estella", **FLV**, 1973, 369-390 orr. Hain zuzen ere artikulua biak azkenengo posizioan

dagoenean duten **-k** oklusibo gogorra, tartean dagoenean biguna da. Badakigu **-g** bokal artekoa erori egin dela lekurik gehienetan.

Baliteke haseran **guck** eta **zuck** formak, **nosotros** eta **vosotros** formek erdaraz zuten bezala, balio enfatikoa izatea eta geroago **zuck** forma komuna izatera heltzea, erdaraz forma biekín gertatu den bezala.

Done Miliaga Kukullako glosetan **guc** ondo irakurria baldin badago, eta badirudi baietz, erdarari dagokion **hapax** baten aurrean gaude. Euskaraz **guck** baldin bazegoen garai haretan, erdaraz ere **nosotros** eta **vosotros** moduko formak egon behar zuten dudarik gabe orduko hizkeratan balioen batekin. Forma horiek agian ez ziren literaturara pasatuko askozaz ere geroagorarte, tradizio kultoak galerazten zielako noski.

Agian, glosa egileak euskaraz ere bi izkribatu zituela ikusirik, gure hizkuntzan irakur zezaketen beste norbaitzuk ere ulertuko zuten eritzia zuela pentsa dezakegu. Hala ez bazen hobe izango zuen latinez zegoen zegoenean utzi glosarik gabe, nahiz eta guretzat zorionean izkribatu zituen, gu bezalako linguistika gaien aztertzaileak gogoan ez bazituen ere, latin irakurleak baino, bere buruaren zerbitzurako bakarrik izkribatu ez bazituen behintzat.

Glosak izkribatu ziren garaia iraganik askozaz ere geroago, Done Miliaga Kukullako inguruak Gaztelako erregearen mende zeudenean, Gonzalo de Berceo erdal izkribatzaile famatua bizi izan zen bertan. Badirudi haren denboran kutsua uzten ari zela gaztelania nolabait bertako nafar gisako erromantzean, oraindik zeharo aldatzera iritsi ez bazen ere, eta euskara inguru haietan zeharo baztertzeko bidean zihoala erdararen mesedetan. Dena dela, Gonzalo de Berceo-ren garaian oraindik bere literatura lanean berean euskal aztarrenak aurki ditzakegu. Lehen aipatu dugun Oiakastroko gertaerak ere gauza bat salatzen digu: oraindik euskaldunak bazirela XIII mendean, baina beren eskubideak zaintzen saiatu behar zutela iraun nahi baldin bazuten, eta hori erdara nagusitzen ari zenaren seinalea da, zehatzago esanik gaztelania nagusitzen ari zenaren seinalea. Gonzalo de Berceo erdara arruntaren zabaltzaile gertatzen da, bestela latina aukeratuko zuen eta jende eskolatuak baino ez zion ulertuko.

Orain Gonzalo de Berceo-ren baitan aurki daitekeen euskal aztarrena aipatuko dugu, ezaguna baldin bada ere:

*“Salió de la iglesia, fo a la fermeria,
Non levava de **miedo** la voluntat vazia,
Non irie tan apriesa iendo en romeria:
Don **Bildur** lo levava, par la cabeza mia” (20)*

Miedo eta **beldur** erdal eta euskal-hitzak markatu egin ditugu, zentzu bera dutelarik poetak joko bat egiten baitu. Euskal hitza, bere **praenomen** ta guzti, bizidunaren izen bihurtzen da bildurra bera pertsona eginik jenio baten gisa, **numen** bat balitz bezala, kristautasunaren aurreko sinesteen gisako **Don Bildur** honekin literatura joko bat eginik. Behar bada herrian korritzen zuen sineste ondakin bat izan daiteke.

G. de Berceo-k beraj **Don Cristo** badu (21) eta Done Miliaga-ko glose-tan, lehenago, erromantzearen diptongazio ta guzti, **conoajutorio de nuestro dueno, dueno Christo, dueno Salvatore...**(op. cit. 7-garren orr.) (21), euskaraz **Donibane, Doneztebe** eta zenbait sainduren izenak duten haserako **done** hitz berberarekin (22). **Don Obispo Lozano** ere agertzen da (23). Erdarazko **duende** hitza ere hortik dator, **de** preposizioa itsatsi zaiola urrengo hitza galdurik, **duen de casa**.

Zatiko euskal hitz garbia ere erabiltzen du eta lehen dokumentazioa bere izkribuetakoa da. hortaz gainera **cazurro** eta **azcona** ere badakarzki, lehena ordurako erdaraz korritzen zuena eta Corominas-en eritziz jatorri ezezagunekoa, eta bigarrena lehen aldiz bere izkribuetan agertzen dena eta Penintsulako hiru erromantzeetan eta **langue d’oc**-ez ere erabiltzen dena eta Corominas-en eritziz agian euskaratik hartua (23a).

(20) Berceo, *Milagros de Nuestra Señora*, Austral 4gn. ediz. Madrid 1966, XII “El prior y el sacristán”, 56 orr.

(21) *Op. cit.* VII “El monje y San Pedro”, 36 orr.

(22) Dagokion euskal hitza aurrean daramala batzuetan aglutinazio baten gisa. Cfr. **Jaundone Petri** “Sancti Petri” eta abar. Aimeric Picaud-ren baitan, lehen aipatu dugu, “sanctum Jacobum (vocant) **Jaona domne Jacue**” agertzen da XII mendean.

(23) *Op. cit.*, IX “El clérigo ignorante” 46 orr.

(23a) J. Coronimas. *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*, Madrid 1954-1957, cuarta vol. Dio:

“**Zatiko** , del vasco **zatiko**, diminutivo de **zati** “porción”, “pedazo”. **1ª doc.:** Berceo. “Fue a Sancta María el barón benedicto, / nos falló pan en ella, nin otro ningunt victo, / **demandava** limosnas como romero fito, / todos li davan algo, qui media qui çatico” **S. Dom.**, 105 d; también en *Sacrif.*, 275”.

Done Miliaga Kukullakoan, gainera, kartulario bat gordetzen da. Zoritzarrez lehen bi zeudelarik, gotikoa eta galikanoa, orain bakarra gelditzen da, galikanoa, XII mendean kopiatua. Gotikoa zaharragoa zen. Aita Luziano Serrano, Silos-ko apatak argitara zuen (24). Hala ta gutzitz ere oraindik behar den bezalako edizio kritikoa egin gabe dagoela esan beharra dago. Zenbait dokumentu, argitaratzailearen ustez interes gutxiago zutenak, gaztelaniaz lapurpen bat eginik agertzen dira. Gainera XVIII mendean eginikako kopia batetik, kartulario biak kontuan izanik aldatu zena, osatu zuen funtsean edizioa eta gero galikanoaren orrialdea aipatu aparato kritiko batera gabe. Aurkibideak ere ez dute asko balio. Albait arinen egin behar litzateke edizio kritiko behar den moduko bat linguistentzat ere balio dezakeena, ez bakarrik historiarientzat. Nafarroa, Araba, Bizkaia, Errioxa eta Gaztela Zaharrari dagozkion berri ugari dakarzkí. Euskal-toponimia eta antroponimia aztertzeke ere ezinbesteko iturria da.

Badago dokumentu bat X mendearen haserakoa, 929 urtean egin zela diona. Dokumentu horren bidez Garsea Sancionis erregeak bost ermita auzoan zeudenak eskaini zizkion Done Miliaga-ri: “Concedimus et confirmamus vobis quinque heremitas vobis vicinas”. Izenak aipatu ondoren:

“**Cazurro**”, “grosero”, “marrullero”, “malicioso”, “insociable”, vieja palabra afectiva, común al castellano y el portugués, de origen desconocido, quizá prerromano. 1° doc., Berceo”. “Tenía -ç- sorda constante en la Edad Media”. “Los **juglares cazurros** constituyeron una clase especial, que podía incluso oponerse a los demás juglares, sustantivando nuestro adjetivo: **cazurros nin joglares**, en Berceo, y **cazurro** opuesto a **joglar**, **remedador** y **segrel** en la **Declaratió del senhor rey N’ Amfos de Castela**, versificada en 1275 por el trovador provenzal Guiraut Riquier, quien los describe como faltos de buenas maneras, que recitan sin sentido o ejercitan su vil arte por calles y plazas (M. P., **Poesía Jugl.**, pp. 15-16: C. Michaëlis, **ZRPh.** XX, 176-7n.) Lehenagoko dokumentazioa ere badago: **filios de Dominico Cazurro** (1197, Santos A. García Larragueta, **El Gran Priorado de Navarra de la Orden de San Juan de Jerusalem**, Pamplona 1957, doc. 90, Ebroko nabegazioari dagokio). Hitzaren bigarren zatia, -zurro, euskaratikoa da: **zuhur** eta -o artikulatu gradu urbilekoa, erdaldunen artean gero mozio maskulinoztat hartu zena. Lehen partea ez ote da **cap** « lat. **caput?**. Horrela **cap-zurro** » **caçurro** bihurtuko zen, “cabeza inteligente, prudente”. Cfr. **Don Semen çurra** (1264, fol. 56v), **Domingo lohan çuurro** (1264, fol. 91) Olite-ko erroldean —Olite-ko udaletxeko artxiboan gordetzen da eta R. Zierbide-ri esker ikusi ahal izan dut—. geroagoko dokumentuetan Olite bertan **çurro** eta **çurra** dokumentatzén da, inoiz edo behin erdarazko jeneroaren moztotzat erabilirik -o eta -a bukaerakoak.

“**Azcona**”, “venablo, pequeña lanza arrojadiza”. Palabra común a los tres romances hispánicos, a la lengua de Oc y al vasco, de origen incierto, quizá vasco. 1° doc., Berceo”. Segun Corominas es “de cierta verosimilitud general”... “la tesis de procedencia vasca inmediatea”.

(24) D, Luciano Serrano, O. S. B., **Cartulario de San Millán de la Cogolla**, Madrid 1930.

“S. Martini et Sancte Marie et S. Sebastiani et S. Johanis et Sancte Marie”, dio: “quod vulgo dicitur **Cella Alboheta**” (25). Egia esateko Kartulario Galikanoan **Cella Alfoheta** dio eta XVIII mendeko Mingella kolezioan ere bai. Gotikoan baldin bazegoen ez dakigu zer zion. Antonio Ubieto-ren ustez “es un documento adulterado, aunque su fondo parece auténtico” (26) eta 959-garren urtean finkatzen du: Egun euskaraz **gela** hitza dugu, latinezko **cella** formatik datorrena eta jakina aspaldiko denbotetan harturikakoa da. Latinez **cella** hitzak, egun euskaraz ematen diogun zentzuaren parekoez gainera, jainkoaren imajina zegoen lekuari esaten zitzaioa, “sanctuarium” adierazten zuen. Eta Erdi aroan esan nahi horren jarraipena izan zuen mundu kristauan, asibilaziozko hasera zuela jendearen ahotan, eta hitz arrunta zen: “Sua zella que abuit de suos parentes cum omni adito suo, uocabulo Sancti Martyni episcopi” (Valpuesta, XII, 919 urtea, 313 orr.) (27). Seguru asko **zelai** euskal hitza haren gainean osatua dagoen adjetibo batetik dator, «lat. ***cellana(m)** formaren antzeko zerbaitetik, **kanpai** «lat. **campana(m)** formatik datorren bezala. **Cella** hitzaren ondoan agertzen den **Alfoheta** formak badirudi egun euskaraz Bizkaia eta inguruetan bizirik gordetzen den **albo**-rekin zer ikusia duela. **Albo**-ren orde **alfo**- bezala dokumentatzeak posibilitateen barrutik ez gaitu aldentzen, antzeko zerbait gertatzen baita **alfer** / **alper** bikotearekin edo **Galfarsoro** / **Galparsoro** eta **Galbar** formen artean. Halabaina L. Mitxelena-k dio: “mi opinión podría concretarse en estos puntos: a) Con el valor de “lado”, **alde**, término común, es decididamente más

(25) Op. cit., 30 orr.: Sub nomine Sancte et individue Trinitatis. Ego humillimus et omnium servorum Dei ultimus et tamen Dei gratia Garsea Sancionis rex, una cum genitrice mea Tota regina, divina nobis opitulante clementia, tibi patri spirituali Gomessani abbati cum sociis fratribus... Nunc denique desiderio amoris tanti predicti confessoris accensi, concedimus et confirmamus cobis quinque heremitas vobis vicinas, id est, S. Martini eta Sancte Marie et S. Sebastiani et S. Johanis et Sancte Marie, quod vulgo dicitur Cella Alboheta, cum exitis et introitis, terris, vineis, molinis, ortis, ribulis, montibus et defesis et pastum...”

(26) **Principe de Viana**, 130-131 (1973), “Los primeros años del Monasterio de San Millán”, 191 orr.

(27) L. Barrau-Dihigo, “Chartes de l’église de Valpuesta”, **Revue Hispanique**, 1900, T. VII, 274-390 orr. Arabari dagokion dokumentua da.

Cella, pequeño monasterio, casa donde habita una pequeña comunidad de monjes o clérigos: a) se dice especialmente de pequeños monasterios dependientes de una abadía, **Glossarivm mediae latinitatis Cataloniae**, Fasc. 4, Barcelona 1965.

antiguo que el vizc. **albo**. Este, creo que raro hasta en la toponimia vizcaína, parece faltar por entero en la alavesa...” (28). Baina **albo** hitzak lehenago Euskal Herri osoan zuela zabalera proba daiteke eta gero area bazterrekoetan zokoraturik gelditu dela, zeren Zuberoko **hatsalbo** hitza Azkue-k bere hiztegian gaztelaniako “jadeo” bezala biltzen baitu eta hitz konposatu bat besterik ez baita: **hats** eta **albo** dituela formazioan.

Toponimoaren bukaerako **-heta** Ziortzako dokumentazioan ere agertzen da XIV mendean: **Johan Sanchez de Meçeheta** eta **Achoheta** (29) eta Done Milliaga-ko Kartularioan ere bai 1025 urtean Arabako zenbait herri aipatzen denean: **Sansoheta**, **Gazaheta**, **Erroheta**, **Azazaheta** (30). Euskal toponimoetan bukaerako **-heta** hori lokatibo kasuetan **-hetan** **-hetara** **-hetako** eta abar erabiliko zela argi dago eta gero nominatiboan ***(h)ek** edo **-ak** jarri beharrean izkribatzaileak **-heta** bezala uzten zuten, agian erdaraz ere **-eta** bukaera bazegoelako toponimian. (31).

Lehen esan dugun bezala artikulua plural zaharra **-ek** zela hontzat hartzen baldin badugu, eta berez jatorria **hek** demostratibo pluralean zuela, **-hetan**, **-hetara** eta gainerako lokatibo kasuak ere argitzen dira, zeren **hek** demostratiboarenak besterik ez direla argi baitago. Ikusi dugunez dokumentu batzuetan **h-** eta guztiz erabiltzen zen oraindik. Baina batez ere sibilanteen ondoan Euskal Herriko toponimo askotan **-ketan** denez gero eta baita hizkera batzuetako izen berbaletan ere edozein kasutan, **pentsa-ketan** esaterako, eta zenbait hitzetan edonon, **berriketa** edo **eroketa** esaterako, **kek** Erronkariko demostratiboaren parekoa dela pentsatu beharko litzateke eta ots-inguru batzuetan eta hizkera batzuetan **k-** gorde egin dela. Oraindik Schuchardt-en garaitik hona korritzen duen eritzia erori gabe dago: **-eta** toponimiako sufinoa latinezko **-etum** formatik datorrela (pluralaz **-eta**, gaztelaniaz **-edo**, **-eda**) eta toponimiatik euskal deklinaziora

(28) “Toponimia, léxico y gramática”, FLV, 9 (1971), 241-267 orr., 247 orr.

(29) Ziortzako dokumentu 1388 urtea daramana (Bizkaiko Diputazioan gordetzen da, Reg. 2, num. 5).

(30) C. SMillán, dok. 91.

(31) Egun Bizkaiko leku askotan baserri bat baino gehiago dagoenean izen berekoa, nominatiboan **-ak** plurala ipintzen zaio. Jakina, inesiboan **-etan** izatera bihurtzen da. Erdarazko dokumentuetan erdarazko plurala jartzen zaio halako kasuetan. Esaterako **Magunas**, **ajurias** eta abar.

iragan dela (32). Baina euskaraz **-keta** eta **-heta** forma zaharragoak baldin badira ezin har daiteke hontzat. Erdal eta euskal-toponimiaren mailan kontaminazio bat egon dela, forma berbera gertatzen zelako, hontzat har daiteke, baina hortik aurrera ezin iragan gaitezke ditugun ezagupideak bortxatu gabe.

Guzti honek tentazio bat izatera bultzatzen gaitu: **Cella Alfoheta**, herri xeheak erabiltzen zuen toponimoa, "saindutegi alboak" zela bere esan nahien uste izatearen tentazioa, hain zuzen ere.

Aipatu dudan dokumentua glosen garai berdintsukoa da.

Garai berdinerako arabe itxurako pertsona izen bat dokumentatu dut antz handia duena estudiantu dudan hitzarekin, berdina ez bada ere, eta agirian ipintzen dut:

Ego Abofetha (943, C. Albelda, dok. 9), Abopheta testis (978, C. Albelda, dok. 27), Albofeta hic testis (1063, C. Albelda, dok. 45) (33), Abulfetha iben Decembet (921, C. OViedo, dok. 22) (34).

Baina aipatu dudan tentazioa desegin gabe gelditzen da hala ere ta proposatu dudan itzulpena hontzat hartzearen alde badaude zenbait arrazoi:

1. Latinez "quinque heremitas vobis vicinas" diola eta **Cella Alfoheta**-ren esan nahia horixe berbera izan daitekeela, hontzat hartzen baldin bada lehen planteamentua.

2. Glosen garai berdintsukoa dela dokumentua eta fraile batek bederen, eta seguru asko gehiagok, euskaraz ere egiten zuen.

3. **Naiera**, orduko dokumentuetan sarri agertzen da eta inoiz **Naiela** ere izkribatzen da. Toponimo horretan badirudi **-l-** zaharrago dela **-r-**

(32) Luis Michelena, "Toponimia, léxico y gramática", FLV, 9 (1971) 241 eta urrengoak. **Apellidos Vascos**, irugarren edizioa, San Sebastian 1973.

(33) Antonio Ubieto Arteta, **Cartulario de Albelda**, Valencia 1960.

(34) Santos García Larragueta, **Colección de documentos de la Catedral de Oviedo**, Oviedo 1962.

baino eta bokal artean -r- egitea euskaldunen arteko fenomeno normala zen Erdi aroan eta itxura denez herriko forma bestea baino indar gehiago izatera franko goiz iritsi zen. **Alava**-ren kasuan, ordea, euskaldunok beti **Araba** egiten badugu erdarazko forma ofizialean -l- gorde da:

a) **Santio Garçeïç rege in Pampilona et in Nagela (1062, C. Drache, dok. 23) (35).**

b) **Regnante Adefonso rege in tota Spania, et sub eius Petro Johannes dominante Nagela siue Azofra (1081, C. Drache, dok. 62)**

d) **Senior Enneco Sangez Naialensis testis (1011, C. SMillán, dok. 79). Senior Enneco Sanchiz Naialensis testis (1014, C. SMillán, dok. 84).**

Baina hala ere -r- dutenak ere goiz agertzen dira:

e) **Antistite Garsia in Nagera (1024, C. Drache, dok. 3).**

f) **illo monasterio in civitate Naiera, vocato Sancta Agatea, qui est sub penna inter flumen Naiera et rivulo Molinariis que vadit ad palatios de rex (927, C. SMillán, dok. 22).**

4. Alderdi batera utzirik Oja eta Tiron ibai inguruetan dagoen euskal toponimia ezaguna done Miliaga inguruetan ere dokumentatu daiteke zerbait:

a) **unam villam, iuxta vicum Mazanare sitam, in confinio Naggera, nomine Villare dictum,...., et per eandem viam usque ad Nafassuri,...** (1071, C. SMillán, dok. 205). **Nafassuri** segurua asko ***Nafarzurri** izango zen, -rz- asimilaturik gero, cfr. **dakarz » dakaz**.

b) **una vinea in Urunia, iuxta malleolo de S. Emiliani et fuit de domno Alaimire (1062, C. SMillán, dok. 176).** **Urunia** mundu guztiak dakien bezala **Pamplona**-ri euskaldunak deitzen dioten izena da eta seguru asko euskal izen komun batetik latinezko -**nea** sufixoaren bidez deribatua: ***irun** edo ***urun**, erdaraz "castro" edo "oppidum" edo halako zerbait

(35) José María Lacarra, Colección Diplomática de Irache, Zaragoza 1965.

izango zen, cfr. **Irunberri** "Lumbier" edo **Ilunzar**, Bizkaiko mendia Nabarniz ondoan eta bertatik ez urrunegi Markinan dagoen auzotegia. Baita **Irunaga** ere Elgoibarko baserri batzuen izenetan (36). XVIII mendean, esaterako, **Iruñean** euskal liburuak argitaratzen ziren eta hala ipintzen zuten sarreran, baina artikulua kendurik lekuzko genitiboa behar zenean **Iruñeco** egiten zen. Ikus Nafarroako hiri nagusian argitara ziren Kardaberaz-en liburuak. **Iruñea Escualdunen hiri buruçaguia** dela dio J. d' Etcheberri medikuak XVIII mendean, Urkijo-k 1907 urtean Parisen argitaratu zizkion lanetan. Beraz ***irun** forma zaharra **Iruñe**- izatera iritsi zen euskaldunen artean eta **irun**- ez da, itxuraz behintzat, konposizioaren lehen aldean agertzen den forma, izen komun baten ondoan **-aga** sufixoa datorrenean ez baita halakorik gertatzen (37). Done Miliaga-ko dokumentu berean **Mahape** / **Mahabe** ere aipatzen da, eta egun **Mahave** bezala irauten du Berceo-tik bederatzi kilometro ingurura Najera bidean (38). Seguru asko bukaerako **-pe** / **-be** euskarazko **behe** laburtua da, Gogora ekar dezagun batzuetan konposizioan **-pe** erabiltzen dugula, **mantapean** esaterako. Beste dokumentu batean (929, C. SMillán, dok. 24) Done Miliaga inguruetan **ascendimus ad Magavetam et per medium ipsius vallem ad fontes sicas** agertzen da eta behar bada **Mahabe** eta **Magaveta** formen artean gehigarri bat besterik ez dago, agian bat baino gehiago zirela adierazirik izen berbera zeramaten etxeak edo soloak, **-ta** sufijo hutsa ez baldin bada.

Alderdi honetan beti **-(h)uri** bigarren elementutzat duten toponimoen parean agertzen da **Urunia** eta lehenengoaren isoglosa Bizkaitik hasi eta egoaldera dator. Beste alderdian, Este aldera, **(h)iri** da, nabarmen ageri denez. **Barri** formaren isoglosarekin berdintsu gertatzen da, M. Pidal-ek egin zuen mapan ikus daitekeenez, cfr. **Toponimia prerrománica**, Madrid 1968, reinpresioa.

d) Berceo-tik kilometro batera gutxi gora behera egun ere **Arancilla** dago zazpi metro goragoko leku batean (39), eta gutxienez **aran** hitzaren erdal diminutiboa besterik ez da, **zil** hitza eta artikulua ez baldin

(36) Iñaki Linazasoro, **Caseríos de Guipuzcoa**, San Sebastián 1974, 164 orr.

(37) Luis Michelena, "Hispanico antiguo y vasco", **Archivum**, t. VIII, (1958) 33-47 orr.

(38) Dirección general del Instituto Geográfico y Catastral, 2ª edic. 1952, nº 203.

(39) Mapa berberean ikus daiteke.

bada atzean dagoena, cfr. **Cilbarrena**, Ezcaray ongoan Merino Urrutia-ren listetan, cfe. in **flumine Flumenzello** (804, **Valpuesta**, dok. 1) latinezko hitzaren diminutiboa, egun **Omecillo**. Badago, ordea, herri bat Najera bidean, Berceó-tik bost kilometro ingurura, **Badarán** izena duena, eta, agian, **-aran** euskal hitza du bukaera bezala (929, **C. SMillán**, dok. 25) (40).

e) Berceo-tik ogei kilometro ingurura, Najera-tik Este aldera, **Larrea de Sotes**, 952 metro dituela (41). Begiratu Merino Urrutia-ren listak ere. "Cuenca del río Najerilla" dion lekuan: Anguiano-n **Gastelupe** aipatzen du, Alesanco-n **Renduri**, 1052 urterako, zein dokumentutan datorren esaten ez badu ere, Brieva-n **Aizpuru** eta **Zubizarra**, Canales-en **Gutia**, 972 urterako, dokumentua aipatu gabe, eta **Zaldo**, eta Castroviejo-n **Zaldo** ibai izen bezala, latinezko **salu(m)** hitzetik badator ere euskaldunek erabiliaren seinale garbia du, cfr. **Zaldua**, Najera-n **Artaza** eta **Balondo**, eta abar.

Done Miliaga-ko kartularioan toponimo batzuk biltzen ditugu Oja eta Tiron ibai ingurukoak: **Zufiuri** (*situm iuxta cursum Tironis*) (947, **C. SMillán**, dok. 43), **Larrahederra** (869, **C. SMillán**, dok. 11), **Larrehederra** (945, **C. SMillán**, dok. 35), **Lalhederra** (sic) eta **super S. Johannem de Zavalla** (945, **C. SMillán**, dok. 37) Oka-ko mendietan, **Semenohuri**, **Vermuduhuri**, **Zofiori** / **Zufiori**, **Ozturi** (1095, **C. SMillán**, dok. 285).

Kartularioan agertzen den dokumenturik zaharrena 759 urtekoa da (42) eta Antonio C. Floriano-k (43) autentiko bezala jotzen du. Nonna Bella apatesak Tiron ibaiaren ondoran San Miguel Pedroso-ko emakume komentua sortzen du, eta ororen izenak datoz. Hainbat euskal izen agertzen direnez gero behar bada euskaraz ere egiten zela pentsa daiteke. Oja eta Tiron ibaiaren inguruan, azaldu dugun bezala, hainbat euskal toponimo agertzen da geroago.

(40) Mapa berebean ikus daiteke.

(41) Mapa berebean ikus daiteke.

(42) **C. SMillán**, dok. 1

(43) *Diplomática española del período astur*. (718-910). I. Oviedo 1949, 59-60 orr. n.º 7.

Ikus dezagun dokumentu osoa: "Sub nominesancte et individue Trinitatis. Ego igitur abbatissa Nonna Bella pactum feci, et corpus et anima huic sancto monasterio offerre et conmendare curavi, quem iuxta Tiri abtavi, et ex reliquiis almi Dei arcangeli Micaeli et sanctorum apostolorum Petri et Pauli et sancti Prudencii sacrare disposui, et meum sororumque coram predictis patribus, id est, gloriosi Froilani regis et Valentini pontificis nomina nostra in hac regula sancta roboravimus sub die octavo kalendas madias, ere septingentesima nonagesima septima. Maria hic roboravi. Amunna hic roboravi. Monnia hic roboravi. Eilo hic roboravi. Donna hic roboravi. Scemena hic roboravi. Umma hic roboravi. Munnoza hic roboravi. Scemena hic roboravi. Urbana hic roboravi. Ginta hic roboravi. Alduara hic roboravi. Sancia hic roboravi. Maria hic roboravi. Auria hic roboravi. Anderazo hic orboravi. Munnata hic roboravi. Eugenia hic roboravi. Clarea hic roboravi. Susanna hic roboravi. Mumadonna hic roboravi. Tota hic roboravi. Anderquina hic roboravi. Flagina hic roboravi. Guntroda hic roboravi. Gometiza hic roboravi. Hurraca hic roboravi. Luponi presbiter hii roboravit in Christo, amen".

Oso ezagunak diren izenak alderdi batera utzirik, **Scemena** esaterako (44), zenbait euskal izen aipatuko ditugu: **Amunna**, **Umma** (45), **Anderazo** (46), **Munnata**, **Anderquina**, azkenengo hau latinezko sufioxoa duela, **-ina**, hipokoristikoa gisa, euskerazko **-ko** funtzio berbera duenari gehiturik.

(44) Ez da hain ezaguna, ordea, horren jatorriaren sustraia. *Scemena* andere izenak *Semeno* edo *Xemeno* formen gainean mozio femeninoa hartu du. *Xemeno* formak palatalizazio espresiboa du, oraindik euskaraz leku askotan egiten den bezala bezalaxe eta sufijo diminutibo gabeko *Seme*, *Xeme* eta *Cheme* ere ondo dokumentatuak daude. *Cheme d'Erreparaçe* (sic) (1359-garren urteko Otsaila), *Seme d'Erreparaçe* (1359-garreneko martxoa), eta *Xeme d'Erreparaçe* (1359-garreneko martxoa) pertsona berbera da, ikus Angel J. Martín Duque, "Peajes navarros. Vera y Lasaca (1358-1359)", *Homenaje a Don José Esteban Uranga*, Pamplona, 1971, 81-83 orr. Patronimikoa ere agertzen da *Miguel Xemiz*, *Johan Xemiz*, ikus Juan Carrasco Pérez, *La Población de Navarra en el siglo XIV*, Pamplona 1973, 260 eta 261 orr. (Fuegos de la Merindad de Estella, 1330). Izen hori Akitaniako epigrafia Erromanoen garaikoan *Sembe* bezala agertzen da sufijo diminutibo diferentekin, *Sembecconi*, datiboa, *CIL* XIII, 287 *Sembex(s)onis*, genitiboa, *CIL* XIII 4 eta 62, ikus Luis Mitxelena ere, *Textos arcaicos vascos*, Madrid 1964, 16-17 orr. Erdi Aroan sufijo diferentearekin, *Semero-z* gainera, *Semesot* (1094, *Libro Redondo*, fol. 106 r.) ere badugu, ikus José Goñi Gaztanbide, *Catálogo del Archivo de la Catedral de Pamplona*, Pamplona 1965, dok. 49, 13 orr. Jakina -so sufixoaren gainean beste bat hartu du: *-(t)e*, sarri gertatzen zen bezala.

(45) Ikus Lerga-ko harrian dion *Vmme Sahar*, erromanoen garaiko testoa. A. Parcos Pous, *PV* 21 (1960), 319-333 orr. L. Mitxelena, *Textos arcaicos vascos*, Madrid 1964, 19 orr.

Cfr. **astokillo** «**asto + ko + illo** eta **astoko**» «**asto + ko**. **Munnata** formak **-ta** sufijoa du latinezko mozio femeninoa hartu duelarik. **Mumadonna** formak **praenomen** gisa **Muma** darama. Jatorriz **Amunna** eta **Muma** euskaldunak ez balira ere, argi dago euskaldunen artean balio berezia zutela. Egun ere **amona** eta **amuma** asko erabiltzen dira. Begien bistan dagoena dokumentu horretan bisigotoen influentzia gutxi nabaritzen dela da eta arabeak urte gutxi zeramaten peninsulan.

Askok uste du alderdi horretako euskara errepoblaziokoa dela, baina VIII mendean euskal joera argia baldin bazegoen, jatorria ez zen Errekonkista deitzen zaion garaiko errepoblaziokoa, lehenagokoa baino, gutxienez. Gogoan izan behar dugu Valpuesta-ko apezpikutegia ez zela 804-garren urterarte sortu, Joanes apezpikua bere lagunekin iparralderuntz joan zen arte, bertan finkaturik.

Gainera alderdi horretan ez dugu **Vascones** izeneko herririk, hain zuzen ere euskaldunak euskaraz gure buruari hala deitzen ez geniolako. Izan ere erdaldunak ziren Erdi aroan horrela bereizten gintuztenak Euskal Heritik kanpora erdaldunen artean sartzen ginenean (47).

Geroagoko denboretan Gaztelan euskaldenei **vizcainos** deitzen zigten eta badugu Burgos-en, La Demanda mendietatik egoaldera, **Vizcainos** deritzan herri bat. Han bizi izan zirenak ez zuten nahi eta nahi ez Bizkaitik joanikakoak izan behar. Berdin izan zitezkeen arabarrak edo beste nonbaiteko euskaldunak.

Zer gertatzen zen, ordea, erromatarren garaian? Estrabon-ek dionez (48) :

οἰκοῦσι δ' ἐκ μὲν
τῶν πρὸς ἄρκτον μερῶν τοῖς Κελτίβηροι Βήρωνες, Καντάβροις
ἕμποροι τοῖς Κονίσκοις, καὶ αὐτοὶ τοῦ Κελτικοῦ στόλου γεγονό-
τες, ὧν ἔστι πόλις Οὐαρία κατὰ τὴν τοῦ Ἰβήρος διάβασιν κει-
μένη· συνεχεῖς δ' εἰσὶ καὶ Βαρδυίταις, οὓς οἱ νῦν Βαρδύ-
λους καλοῦσιν· ἐκ δὲ τοῦ ἑσπερίου τῶν τε Ἀστύρων τινὰς

(46) Seguru asko **Ander* Azo edo *Azu*, *Anderazu* ere sarritan agertzen baita.

(47) Pancorbo-n agertzen da: *in molino de Bascones... et sunt isti in loco qui dicitur Pantecurbo* (949, C. SMillán, dok. 46).

(48) Estrabón, *Geografía de Iberia*, FHA, VI, Barcelona 1962, A. Schulten editor, traductor y comentador, lib. III, kap. IV § 12.

καὶ τῶν Καλλιτικῶν καὶ Οὐακκαίων, ἔτι δ' Οὐεττῶνων καὶ Καρπητανῶν· ἐκ δὲ τῶν νοτίων Ὀρητανοὶ τε καὶ ὄσοι ἄλλοι τὴν Ὀροσπέδαν οἰκοῦσι Βαστητανῶν τε καὶ Ἐδητανῶν· πρὸς ἔω δὲ Ἰδουβέδα.

“Keltiberoen iparraldean Beroiak daude, Kantabro Koniskoien auzo egiten dira eta Kelten etortzean parte hartu zuten. Beren hiria Varia da, eta Ebro ibaia iragaiten den lekuan dago. Muga egiten ere dute (keltiberroek) Barduite-kin, egun Barduloak deritzate. (Keltiberroen) Oestetik Astur batzuek daude eta Kalaikoak eta Vakeoak eta baita Vetoiak eta Karpetanoak. Egoaldean Oretanoak eta Orospedako beste bizilagunak daude. (Keltiberroen) Estetik Idubeda dago”.

Estrabon-ek Beroiak kelta bezala aipatzen ditu eta dio (49) : καὶ ἔτι πρότερον Τυρίοις, εἶτα Κελτοῖς, οἱ νῦν Κελτίβηρες καὶ Βῆρωνες καλοῦνται

“Lehenik Lirioei eta gero Keltiei, hauei egun Keltiberroak eta Beroiak deritzate”.

Estrabon-en testoa Beroien eta Keltiberroen eremuaz zenbait argitasun emateko besterik ez darabilgu eta ez gara sartzen bestetan. Estrabon ez zen peninsulan sekula izan eta Kristoren aurreko I mendean bizi izan zen. Badirudi Beroiek bazutela Keltiberroenganik bereizgarri zen zerbait, Keltiberroena talde handia baitzen eta beren artean ere bereizten baitziren izen komuna izanagatik. Baina Beroiak ez dirudi Keltiberroak zirenik.

Julio Caro Baroja-k oraintsu Salamancan esaten zuenez egin berria den “Primer Coloquio de Epigrafia y Linguística Prerromanas de la Península Iberica” delakoan, kontu handia hartu behar da garai hortako berriak mapa batean jarri nahi baldin badira eritzi geografiko huts bat gogoan izanik, zeren orduko taldeetan inportantzia handia izan baitzezakeen odolezko loturak eta talde batzuek beste batzuek mendean izatea gerta baitzitekeen.

Egia esateko, egungo Euskal Herrian ere aurki daitezke erromatarren garaia baino lehenagoko kelta arrastoak: **Deva**, ibaiaren eta herriaren izena, esaterako (50). **Barduloak**, **Karistioak** edo halako izenak ere zeharo i-

(49) *Op. Cit.*, lib. III, kap. IV, § 5.

(50) Ikus Johannes Hubschmid, “Toponimia prerromana” *ELH*, t. I, Madrid 1960, 488 orr., eta L. Mitxelena, *Sobre el pasado de la Lengua Vasca*, San Sebastian 1964, 133 orr.

lunak egiten zaizkigu euskaldunei, egun euskaldun bezala agertzen zaizkigun lurretan bazeuden ere. Baina hortik ezin atera dezakegu orduan euskaldunik ez zenik, zeren begien bistan baitago gelditu dena euskara izan dela eta ez kelten hizkuntza, eta baita alderdi horretako euskara ez dela georogoko errepoblazio baten bidez sortu, hizkuntzaren isoglosak argi eta garbi salatzen baitute hala ez dela.

Keltiberoen hizkuntzaren gainean aurrerapide bat egin da azken garaian, zeren Botorrita-n, Zaragoza-tik ogei kilometro ego aldera, berunean letra iberikoetan izkribaturik testo luze bat agertu baita. Oraindik itzuli ez baldin bada ere, ez baita gauza erreza, behintzat kelta tipoko hizkuntza bat dela uste da, Eric P. Hamp-en eritziz aldamenekoa eta zahar kutsukoa.

Dena dela, eta garai haretako ilungune asko eta asko sekula argitu gabe gelditzeko arriskuan badaude ere, arrazoiren baten ondorioa izango da estudiatzen ari garen alderdiko **Auca**, egun **Oca**, Bizkaian ere leku baten izen bezala agertzea. Egia esateko toponimo hori egungo euskaldunontzat iluna da.

Oca, ordea, ez da hor bakarrik agertzen. Madoz-en hiztegian ikus daitekeenez baditugu Galizian ere: "r. en la prov. de Pontevedra", "felig. en la prov. de Pontevedra". " felig. en la prov. de La Coruña". **Ocaña** ere badugu, **Oca** formaren aurrekoa, eta **-nea** sufixoa seguru asko, "v. con ayunt. en la prov. y dióc. de Toledo", "l. con ayunt. en la prov. de Almeria". **Ocañas**, plurala, "cortijo en la prov. de Granada". Diminutiboa **Ocañuela**, "desp. llamado San Miguel", ez dio non(51).

Ocariz ere badugu Araban: "l. del ayunt. de San Millan, en la prov.

(51) Pascual Madoz, *Diccionario Geografico-Estadístico Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, t. XII, Madrid 1849.

Oca, "torre de Vizcaya sit. en el camino que de Durango conduce a Bermeo, una legua antes de llegar a Guernica" en "jurisd. de Ugarte de Mugica, aunque una pequeña parte de ella se encuentra en Gorocica".

Karmelo Etxegarai-k, *Geografía general del País Vasco-Navarro*, Bizkaiko tomoan, Barcelona 1921, dio: "Otras estribaciones de esta cordillera descienden hasta Areaza, poco más arriba de Mujica, y hasta el fondo barranco de *Oca*, por donde se despeñan con estrépito en época de lluvias las aguas que constituyen el principal caudal del río que desemboca en Mundaca"; 28 orr., "barrio de *Oca*", al parecer en "jurisdicción de Gorocica", 753-754 orr., "en *Oca* y Zugastieta...", 28 orr., "el arroyo de *Oca*, que se despeña en Zugastieta formando pequeñas cascadas", 819 orr.

de Alava", "part. jud. de Salvatierra", "en llano a la falda del monte Encia". Seguru asko latinezko genitibotik dator « *Ocanis, nominatiboan Oca edo honen aurrekoa. Cfr. Uilla Luponis eta Uilla Luporis, lehenengoa behin eta bigarrena bost aldiz dokumentu berean leku berberari dagokiola (1060, C. DObarra, dok. 108) (52), eta beste dokumentu batzuetan Uilla Lopons, (1030, op. cit. dok. 108), Billa Lopons (1063-1085, op. cit., dok. 143), Uilla Luponis (1085-1093, op. cit., dok. 144), Uilla Lupons (1211, op. cit., dok. 165).

Banaketa geografikoa ikusirik, Oca formak kelten hizkuntzaren batean duela jatorria ez pentsatzea gaitz egiten da.

Bukatu baino lehen Briones-ko toponimo bat aipatu nahi dut: **Mendigüerra**. Aita J. I. Fernández S.I.-k diostanez XVIII mendeko memorialetan sarri agertzen da eta egun ere hala esaten dute bertakoek. Ikusi dudan mapan, ordea, **Mendigüera** bezala gaizki dator (53) eta Merino Urrutia-k ere hala biltzen du aipatu dugun liburuan, Ollauri-ri, lehenago Briones-ko auzoa zenari, dagokiola eta **Mendigorria** formaren parean ipintzen du "v." aurrean jarririk. Hain zuzen ere **Mendigüerra**-ren giltza eman diezaiguke, zeren diptongazioaren arrazoia **gorri** izen lagunak duen -o- bokalaren erdal tratamentuan topa baitezakegu, -q- irikia bezala erabili baitzuten erdaldunek behin beino gehiagotan. **Gorri** formak **gurri** bikote aspaldiko denboretarako dokumentatua zuen, ordea, eta geroago **gorri**-rekin berdindu zen, beste hitz batzuetan, -u- zutenak -rr- sendoaren aurrean gertatu zen modura (54). Diptongazioaren fenomeno hau lehenagoko denboretan euskaraz

(52) Angel J. Martín Duque, *Colección Diplomática de Obarra* (siglos XI-XIII), Zaragoza 1965.

(53) Dirección general del Instituto Geográfico y Catastral, 2ª edición 1953, nº 170.

(54) L. Mitxelena-k bere *Fonética Histórica Vasca* liburuan r inposiboaren aurrean u \rightarrow o bihurtzearen kasu bat aipatzen du, Bizkaiko *biortu**x**bil ur |* formatik datorrena (62 eta 63 orr.). Horri zerbait gainera diezaiokegu: *gurri**x**gorri*, cfr. *Miguel de Mendigurria* (Juan Carrasco Pérez, *La pob. de Nav.*, op. cit., "Fuegos de la Merindad de estella (1330)", 293 orr.) *Araxona*-n, eta abar. Egun *Arrigorriaga* Bizkaiko herri ezagun bati dagokio, baina XV mendean *Arrigurriaga* bezala agertzen da: "dando... el monasterio y labradores de *Arrigurria*, que eran suyos, y quedando Orozco para Ayala y *Arrigurriaga* con la casa y herencia de Marquina de Zuya para Abendaño" el cual se llamaba "*Ocho Abendaño*, Abad de Arratia que concurrió en 1448 al ataque de Mondragón", ikus Juan Carlos Guerra, *Oñac. y Gamb.*, op. cit. #9 orr. Gainera esan beharra dago *Arrigorriaga* inguruko euskaldunek oraindik *Arguya* deitzen diotela, -rr- sendoaren disimilazio progresibo baten bidez eta -u- bokalismoa gorderik, -rr- disimilatuak ez baitzuen bere lanik egin ahal izan. Modu berean *Martin Andurra* dugu 1366 urtean (Juan Carrasco Pérez, op. cit., *F. Sangüesa*, 487 orr.). *Lombierr-en, an-*

hitz egin izan zen Pirineo inguruetako toponimo euskal jatorrikoetan ikus daiteke eta erdaldunek irikia bezala trataturikako **-e-** bokalarekin ere gauza berbera gertatzen zen. M. Pidal-ek estudiatu zuen (55). **Ligüerre** de Ara eta **Ligüerre** de Cinca aipatzen ditu, biak Boltaña (Huesca)-ko partiduan (56), **Lagor**, Orthez-en egoaldean (Frantzia), Aragoiko **Lagüerri**-ren parekoa, egun **Laguarres**, **Lascuerri** izen zaharra, egun **Lascuarre** deitzen dena, Benabarre-tik iparraldean amasei kilometro ingurua, XI mendeko dokumentuetan **Alascorr**, **Alascorri**, **Alascorre** eta abar. Beste alderdi batek **Javier**, aspaldian **Escaberri** edo **Scaberri** (1081 eta 1059) bezala, diptongazioa duten beste forma batzuen artean, dokumentatua eta Aragoien ere agertzen dena, **Lumbier**, Nafarroako Javier-etik ez urrun **-Oihenart**-ek honen euskal forma bezala **Irumberri** eman zuen-eta abar.

Fonetikazko aldaketa erromanikoak dituzten euskal toponimoen ugaritasuna gogoan harturik —“de tipo ibero-vasco” berak dionez—, eta batez ere **ę** eta **q** bokal irikien diptongazioa, euskaldunen eta erdaldunen arteko harreman oso zaharrak adierazten dituen, M. Pidal-ek beranduko erromanizazio baten eremu bat finkatzen du Nafarroatik Este aldera eta VI-VII mendeetan jartzen du (57).

Guzti honek ***Mendigorri** toponimoa, artikulu gabe, VI edo VII mendeko beranduen, Briones-en ipintzera garamazki. Toponimo horrek erdal fonetikazko tratamendua izango zuen aipaturiko garaian. Horrela ontzat hartu beharko genduke Ebro inguru horretan bazegoela diglosia zahar bat

dur hitza izengoiti bezala dokumentatzen dela, *Refranes y sentencias* (1596) liburuan, 126-garrenean, duen zentzu berberarekin: *andur asco jaunoc aszi zat* ‘los señores muchos ruynes por seruidores’. Agian hitz horrek eman zion Pirineoetan dagoen *Andorra*-ri izena *-o-* duela *-rr-* sendoaren aurrean, ondo ezagutzen ez dugun eremu baten erabilia. *Andur* izen lagunarentzat, pertsonen ez dagokien kasuetarako, ikus L. Michelena, *FLV*, 1969, 16 eta 46 orr.

(55) *Toponimia Prerrománica hispana* Madrid 1968, reinpresioa, 10-garren orr. eta urrengoak.

(56) M. Pidal-ek dudan ipintzen du *Ligorri* dagoenik “en el Nomenclátor actual de pueblos de la región vasca”. Hala ere, *Lope de Ligorri* dokumentatzen dugu XV mende ingururako. Ikus Juan Carlos Guerra, *Oriacinos y Gamboinos. Rol de banderizos vascos, con la mención de las familias pobladoras de Bilbao en los siglos XIV y XV*, San Sebastian 1930, 155 orr.

(57) *Op. cit.*, 41 orr. Ikus gainera urrengo titulu honekin dakarren mapa: “El último reducto de los dialectos ibéricos”. Ez gara sartzen Pirineo inguruetako eremu batzuetan euskararen geroagorarteko iraute kontuetan, J. Corominas-ek defendatzen duenez, ezta Huesca-ko 1349 urteko ordenantzetan finkatu zen debekuan ere “Basqueñç”, “algaravia” eta “abraych” hizkuntzetan mintza ez zedin merkatalgoko harremantetan.

lehen ahotan erabili dugun Prudentzio poetaren garaitik urbil ez bada ere, ez urrunegi. ***Mendigorri** formak » **Mendigüerre** eramango zuen akusatiboaren bidez, eta honek gero » **Mendigüerra**, kontuan hartzen baldin badugu **-e / -a** azken posizioko bokalen artean zegoen alternantzia, cfr. in **Aragone** (1068, C. Dlrache, dok. 42) / in **Aragona** (1072, op. cit., dok. 50), latinezko akusatibotik datorren bikotez, agian **Aramayona** toponimoan gertatzen zen bezala — euskaldunen artean **Aramaio**, latinez hitz egiten zutenen artean nominatibo gisara hartuko zuketena — edo **Leto testis** (807, C. SMillán dok. 3) / **Letona** deitura ezaguna / eta **Letoiz** formen artean gertatzen den bezala (58). Beste alderdi batetik ezin utz dezakegu aipatu gabe pareko bezala har dezakegun **Calagurris**. Azkenengo **-s** latinezko nominatiboaren marka da dudarik gabe eta **-gurri** bikotea du, ez **gorri**, eta oso aspalditik **-gurri** bezala finkatu zelako erdaldunen artean ez zen diptongorik izatera iritsi. Erdi aroan **Calagurra** (1054, C. Dlrache, dok. 13), (1049, C. SMillán, dok. 139) eta **per illa calzata qui pergit ad Calahurram** (1042, C. SMillán, dok. 119), egun **Calahorra**.

Bilibio, Done Milia bere bizitzaren lehen aldian bizi izan zen lekua, ez zen gertatzen Briones-tik urrunegi, Haro ondoan zegoenez gero. Denbora berean bazegoen Briones-en ***Mendigorri** toponimoa, 596 metroko altuera duen mendia, orain artez eta artexkaz betea.

Esan dut.

Alfonso Irigoyen

(58) *Letoiz* 1388 urterako agertzen da Ziortzako dokumentazioan gorta baten izen bezala 29-garren notan aipatu den esku izkribuan. Ez dugu uste *Aramaio* formara iristeko *-n-* bokal artekorik erori denik, cfr. L. Michelena, *Apell. vasc.* n° 471, bai ordea *Letoiz* forman « lat. **Letonis*, genitiboa. Erromatarren garaian *Laeus* ondo dokumentatua dago Hispanian antropónimo bezala egoaldeko apigrafian, ikus Jürgen Untermann, *Elementos de un Atlas antroponímico de la Hispania Antigua*, Madrid, 1965, 119 orr.